

International Voices in Biblical Studies

זר רימונים
מחקרים במקרא
ובפרשנותו מוקדשים
לפרופ' רימון כשר

עורכים
מיכאל אביעוז
אלי עסיס
יעל שמש

SBL

Society of Biblical Literature

זר רימונים

מחקרים במקרא ובפרשנותו
מוקדשים לפרופ' רימון כשר

עורכים

מיכאל אביעוז

אלי עסיס

יעל שמש

פרופ' רימון כשר

תוכן העניינים

א.....	פתח דבר
ב.....	רימון כשר – המורה והחוקר
ח.....	רימון כשר – רשימת פרסומים
יב.....	רשימת המשתתפים בקובץ
	עיוני מקרא ומזרח קדום
	שוטרי בני ישראל – ממכים למוכים (שמות ה)
1.....	יונתן גרוסמן
	”מעשי משה (שמ’ ב–ד) סימן לישראל”:
	משה כבבואה לעם ישראל בספר שמות
20.....	יהושע ברמן
	ייעודו של משה: חינוך, מבחן והשתלשלותו של סיפור
40.....	פרנק פולק
	חטאה ועונשה של בת כהן שזנתה (ויקרא כא 9)
	לאור פשוטו של מקרא ופרשנות יהודית קדומה
61.....	יוסף פליישמן
	להתחיל מבראשית: פתיחותיהם של חמישה חומשי תורה
80.....	יצחק בעז גוטליב
	גורל יהונתן
99.....	חזי כהן
	מקדש שלמה: חזון או מציאות?
117.....	גרשון גליל
	חקר המקרא והסוגיה השומרונית – בין עבר להווה
132.....	יאירה אמית
	על הספרים ששלח מראדך בלאדן לחזקיהו (מל”ב כ 12)
146.....	בוסתנאי עודד
	תיאורי המלחמה בספר מלכים – תיאורים של מתינות
156.....	דוד אלגביש
	’הלרשע לעזר ולשנאי ה’ תאהב’:
	לקחי תוכחת הנביא כבסיס לעיצובה המחודש של
	מלכות יהושפט בספר דברי הימים
185.....	ברכי אליצור
	טומאת שם ה’ בספר יחזקאל
206.....	טובה גנזל

220	”וְלֹא תִסְפְּדוּ וְלֹא תִבְכְּוּ” : האיסור על יחזקאל לנהוג מנהגי אבלות עם מות רעייתו (יחזקאל כד 15–24) יעל שמש
239	אידאולוגיה עירונית בעמוס פרק ג יונתן בן-דב
256	הריב עם תושבי יהודה בימי אחז (מיכה ו 1–8) שמואל ורגון
274	המבנה של זכריה ח ומשמעותו אלי עסיס
286	תהלים קלה – פסיפס כתובים, טעמו וכוונתו יאיר זקוביץ
297	שלוש הערות פילולוגיות על ספר איוב אליעזר (אד) גרינשטיין
309	”אכל את המגלה הזאת” (יחזקאל ג 1) – הכתיבה כסמל וכדימוי במקרא נילי שופק
328	נטישה אלוהית בספרות המסופוטמית ובמקרא : לקראת שחזור שיח תאולוגי קדום יצחק פדר

עיוני פרשנות

355	מסורות הכתיבה של שירת האזינו בכתבי יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים יוסי פרץ
375	בין מודע ללא מודע בנפש הגיבור המקראי : תוכנות פסיכולוגיות בפירושו של רב יצחק בן שמואל הספרדי לספר שמואל שמעון שטובר
390	על ”תודעת הפשט” הימי-ביניימית ותרומתו של דניאל אלקומיסי לעיון סמנטי במקרא מאירה פוליאק
416	מבנה הפירושים בקובץ הביזנטי : על אחת הנוסחאות המשמשות בקובץ למלאכת הפירוש ודיון מייצג בטקסט מקראי אחד גרשון ברין
425	הגהות רש”י והגהות תלמידיו לפירוש רש”י על ספר עמוס יצחק ש’ פנקובר
449	”כל X שבמקרא – לשון Y” : השגותיו הסמויות של רש”י על מחברת מנחם יאיר האס
464	אותיות פורחות – הא כיצד ? מאיר גרובר

468	נוסח פירוש רשב"ם לתורה על פי כ"י ברסלאו ועל פי מקורות נוספים יהונתן יעקבס
489	מדוע עזב ר' אברהם אבן עזרא את ספרד "כנפש נבהלת"? אוריאל סימון
503	סודותיו של ראב"ע בפירוש רמב"ן לתורה: זיקות של מינוח והקשר פרשני מרים סקלרץ
524	פירושי רד"ק למצג בסיפור המקראי איילת סידלר
539	תוספות מאוחרות של רד"ק לספר השורשים ומגמתן הרעיונית יחיאל צייטקין
562	פירושי רמב"ן על קבר רחל במהדורות השונות של פירושו לתורה יוסף עופר
579	המעשים הסמליים בספר יחזקאל לאור פירושו של ר' מנחם בן שמעון תמימה דוידוביץ
603	בין שאלתו של יצחק אברבנאל לתשובתו של יוסף חיון: שלב חדש בשאלת חלקו של משה בכתיבת התורה ערן ויזל
620	"הרנינו גוים עמו": שירת האזינו – פולמוס יהודי נוצרי ברנסנס משה רחימי

פירושי רמב"ן על קבר רחל במהדורות השונות של פירושו לתורה*

יוסף עופר

פירוש התורה לרמב"ן הוא מן המפעלים הפרשניים החשובים ביותר לתורה. רמב"ן חיבר את פירושו לתורה כולה בהיותו בספרד, ונטל אתו טופס של החיבור בעלותו לארץ ישראל. בשלוש השנים האחרונות לחייו, שבהן שהה רמב"ן בארץ (1267–1270), הוא עדכן את פירושו והוסיף לו מאות קטעי פירוש קצרים וארוכים. קטעי התוספת הרבים והשינויים שהכניס רמב"ן לפירושו נחשפים והולכים במחקר הנערך בשנים האחרונות. במאמר זה נעסוק בכמה מהם, הקשורים כולם לדיון במקומו של קבר רחל.¹

בימים הנוראים של שנת ה'כ"ח (1267) שהה רמב"ן בירושלים, ובאגרת שכתב לבנו נחמן הוא מספר שפניו מועדות ללכת מירושלים לחברון.² בדרוכו לחברון עבר ליד קבר רחל, הסמוך לבית לחם, ועמד על שתי עובדות גאוגרפיות הקשורות למקומו של קבר רחל: א. קבר רחל סמוך מאוד לבית לחם; ב. קבר רחל מרוחק מאוד מ"הרמה".³ בעקבות זאת, שינה רמב"ן את פירושו לתורה בכמה מקומות. במקום אחד – והוא מוכר וידוע לרבים – מודיע רמב"ן במפורש ללומדיו שהוא חוזר בו מפירוש שפירש קודם לכן. במקומות נוספים שינה רמב"ן את פירושו בלי להודיע על כך, והשינויים האלה אינם מוכרים ללומדים. בסך הכול יש בפירוש רמב"ן לתורה שישה דיונים שונים הקשורים לקבר רחל, ובכולם שינה רמב"ן בפירושו,⁴ ואלה הם:

* פירושי רמב"ן ורד"ק לתורה הובאו במאמר על פי תקליטור "הכתר".
1 המחקר בנושא "תוספות רמב"ן לפירושו לתורה" נעשה על ידי ועל ידי ד"ר יהונתן יעקבס, וזכה לתמיכת הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 432/08). על תוספות רמב"ן לפירושו לתורה ראו לפי שעה: כהנא, הוספות רמב"ן; סבתו, הוספות רמב"ן; עופר, רשימות התוספות.

2 שעוועל, כתבי רמב"ן, כרך א, עמ' שסז–שסח. רמב"ן הגיע לירושלים בט' באלול ה'כ"ז (1267). ראו שם, עמ' תכט.

3 רמב"ן אינו מפקפק במסורת הקובעת את מקומו של קבר רחל, וממילא אין ענייננו כאן בדבריהם של חוקרים מודרניים שניסו לזהות את קבר רחל במקום אחר. על המסורת ההיסטורית בעניין מקומו של קבר רחל ראו: אליצור, קבורת רחל. לדברי אליצור: "בידינו שפע של מקורות היסטוריים, המכירים את קבר רחל בסמוך לבית לחם [...]. תקופה עשירה בעדויות בעת העתיקה היא המאה הרביעית והחמישית (אוסביוס, הנוסע מבורדו, הירונימוס, מפת מידבא). [...] לעומתם אין בידינו אפילו עדות היסטורית מפורשת אחת מן העת העתיקה או מימי הביניים שתזכיר את מצבת קבורת רחל בבנימין".

מן התקופה הקרובה לרמב"ן ראוי להזכיר את בנימין מטודלה (בערך 1170), הכותב: "וקרוב לבית לחם כחצי מיל מצבת קבורת רחל על אם הדרך" (מהד' אדלר, עמ' כו). לתיאורים נוספים מן המאות הי"ב והי"ג ראו: שרגאי, קבר רחל, עמ' 25–27. תיאורים מדויקים נוספים הם של פרטלוס (בראשית המאה הי"ב) ושל יוהאן מווירצבורג (1160 בקירוב), וכן תיאור אנונימי משנת 1251 שהועתק על ידי אלברט משטאדה. כולם קובעים כי הקבר סמוך לבית לחם, ומרחקו ממנה חצי מיל או מיל אחד.

4 ששת הדיונים באים בארבעה מקומות בפירוש (בשניים מן המקומות נדונו שני עניינים שונים).

- א. פירוש הביטוי "כברת ארץ";
- ב. פירוש הפסוק "קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה" (ירמיהו לא 14);
- ג. ההסבר לשם "בנימין";
- ד. השגה על רש"י האומר שרחל מתה בחוץ לארץ;
- ה. הבסיס בכתוב לאגדת חז"ל שבני ישראל היוצאים לגלות עברו ליד קברה של רחל;

ו. יעקב שמר על איסור נשיאת שתי אחיות בהיותו בארץ ישראל. הדיונים האלה ייסקרו להלן בזה אחר זה. בכל אחד מהם יוצג נוסח רמב"ן הראשון (שיכונה "מהדורה קמא", ובקיצור: מהד"ק) ונוסחו האחרון ("מהדורה בתרא", או מהד"ב),⁵ ותוסבר עמדתו של רמב"ן בכל שלב ומה גרם לשינוי בעמדתו. נראה את דרכו המיוחדת של רמב"ן בעת שהוא בא לחזור בו ממה שכתב ולתקן את פירושו, ולבסוף תידון השתלשלות נוסח רמב"ן במשך הדורות בכתבי היד ובדפוסים.

א. פירוש הביטוי "כברת ארץ" (בר' לה 16)

וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל וַיְהִי עוֹד כְּבָרַת הָאָרֶץ לְבוֹא אֶפְרָתָה וַתֵּלֶד רַחֵל וַתִּקְרָא בְּלִדְתָּהּ: וַיְהִי בְהַקְשָׁתָהּ בְּלִדְתָּהּ וַתֹּאמֶר לָהּ הַמְיָלֶדֶת אֶל תִּירְאִי כִּי גַם זֶה לָךְ בֶּן: וַיְהִי בְצָאת נַפְשָׁהּ כִּי מָתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶּן אוֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְנִימִין: וַתָּמַת רַחֵל וַתִּקָּבֶר בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא בֵּית לָחֶם: וַיָּצַב יַעֲקֹב מַצֵּבָה עַל קְבֻרָתָהּ הוּא מַצֵּבַת קְבֻרַת רַחֵל עַד הַיּוֹם: (בר' לה 16–20)

כברת ארץ – מנחם פירושו (מחברת, "כבר": לשון "ככיר", מהלך רב. ואגדה (ב"ר פב, ז): בזמן שהארץ חלולה ככברה, שהניר מצוי, והסתו עבר ועדין השרב לא בא; ואין זה פשוטו של מקרא, שהרי בנעמן מצינו "וילך מאתו כברת ארץ" (מל"ב ה 19). ואומר אני, שהוא שם מדת קרקע; לשון רבנו שלמה. והנכון מה שחשב בו רבי דויד קמחי (שרשים, "ברה"), כי הכ"ף לרמיון ואיננה שרשית, ומוצא המלה מן "היו לברות למו" (איכה ד 10); "ותברני לחם" (שמ"ב יג 5); ענין אכילה מועטת בבקר; ופירושה: שיעור מהלך ארץ מן הבקר עד לעת האכל, כי כן ישערו כל הולכי דרך.

רש"י מתלבט בפירוש הביטוי "כברת ארץ" המופיע במקרא שלוש פעמים: פעמיים בעניין מקום הלידה והמיתה של רחל אמנו (בפסוקנו ובבר' מח 7), ופעם אחת בעניין נעמן, הנוסע ומתרחק מאלישע לאחר שנתרפא מצרעתו (מל"ב ה 19). רש"י הציע שלושה פירושים: הפירוש הראשון קושר את המילה "כברת" למילה "כפיר", השני קושר אותה למילה כְּבָרָה, המשמשת בלשון חכמים, והשלישי מפרש את המילה על פי הקשרה, בלי לקשור אותה למילה אחרת מאותו השורש. רמב"ן עצמו מעדיף את פירושו של רד"ק. וכך כתב רד"ק בספר השורשים שלו (שורש בר'ה): "...והפעל הכבד 'ותברני לחם' (שמ"ב יג 5) 'להברות את דוד לחם' (שמ"ב ג 35). וכבד אחר 'היו לברות למו' (איכה ד 10) ... וכולם הם ענין האכילה

⁵ הבסיס לנוסח פירוש רמב"ן בקטעים המובאים במאמר הוא תקליטור "הכתר". במקום שנוסח מהד"ק ומהד"ב נבדלים זה מזה, נבדק כל אחד מן הנוסחים על יסוד שלושה או ארבעה כתבי יד. מייצגי מהד"ק: פולדא ספריית המדינה qu A2 (סימן התצלום במכון לתצלומי כתבי היד העבריים – ס' 2141); פרמה 3258 (ס' 13945); פריס, הספרייה הלאומית Heb. 223 (ס' 4261); פריס, הספרייה הלאומית Heb. 224 (ס' 4262). מייצגי מהד"ב: אוקספורד בודלי' 33 Opp. (ס' 16375); ניו יורק 869 (ס' 24093); רומא A4 44 (ס' 1291); מינכן 138 (ס' 1188).

המועטת. ועל דעתי כן הוא 'כברת ארץ' שהכ"ף כ"ף הדמיון ואיננה שרשית, ופירושו שיעור מהלך ארץ מן הבקר עד עת האכילה, כי כן משערין הולכי הדרכים והגאון רבי סעדיה פירשו גם כן הכ"ף כ"ף הדמיון, אבל פירש אותו במיל לפי הענין בלא חבר".⁶

רד"ק מפרש כי הולכי הדרכים רגילים לצאת לדרכם השכם בבוקר ולהספיק ללכת מרחק מסוים עוד לפני סעודת הבוקר (בשעה זו מזג האוויר נוח להליכה וההולכים רעננים אחרי שנת הלילה). לדעתו, זהו מנהג אוניברסלי של הולכי הדרכים בכל הזמנים והמקומות, ומרחק ההליכה הזה קבוע ואפשר להשתמש בו כדי למדוד מרחקים, כגון מרחקו של יעקב מאפרתה בעת שילדה רחל.
עד כאן פירושו הראשון של רמב"ן, ועתה נעבור לקטע התוספת:⁷

> זה כתבתי תחלה, ועכשו שזכיתי ובאתי לירושלם, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה וגם דברי מנחם, אבל הוא שם מדת הארץ כדברי רבנו שלמה; ואין בו תאר, רק הסכמה כרוב השמות, והכ"ף לשמוש, שלא נמדד בכיוון. ואם יהיה השם הזה מתואר, יתכן שיהיה "ברת", כמו "בת", מלשון "מה ברי ומה בר בטני" (מש' לא 2), והוא שם למדה הקטנה שימדדו הולכי ארצות כמו למיל היום, ויאמר לה "בת ארץ", כי המדה כמו בת לפרסה, או למדה אחרת ידועה בימים ההם. <

בקטע שהוסיף רמב"ן לפירושו הוא מעיד שראה את מקום קבורת רחל, ומצא שאינו רחוק מבית לחם "אפילו מיל". עובדה זו מכחישה ושוללת את פירושו של מנחם, שהמרחק מבית לחם היה "כביר", וכן את פירוש רד"ק שהיה זה מרחק הליכה המקובל על הולכי הדרכים. יש להניח שהולכי הדרכים הולכים כשעתיים-שלוש בהליכה מהירה עד זמן האוכל, ואם כן, המרחק שהם עוברים הוא כעשרה עד חמישה עשר קילומטרים. במילים "אין... אפילו מיל" רמב"ן רומז לפירושו של רס"ג, שאותו מצא בספר השורשים לרד"ק.⁸

⁶ לשונו של רמב"ן מוכיחה שציטט כאן מספר השורשים ולא מפירושו של רד"ק לספר בראשית, שבו הוא אומר: "כברת – פרשו בו (תרגום רס"ג לתורה): מיל. ולפי דעתי, כי הכ"ף – שמוש, ו'ברת' – שם, מן 'ולא ברא אתם לחם' (שמ"ב יב 17). והכ"ף – כ"ף השיעור, כמו 'כעשרים איש' (שמ"א יד 14); 'כאלפים אמה' (יהו"ג 4); רוצה לומר: שיעור מהלך מן העיר עד מקום שסועדים בו הולכי דרכים". רמב"ן מדבר על "אכילה מועטת" ועל "בוקר", ואומר "כי כן ישערו כל הולכי דרך". שלושת הביטויים האלה נזכרים בספר השורשים ולא בפירושו לפסוק. את עניין האכילה המועטת הסיק רד"ק כנראה ממעשה אמנון ותמר, שבו ביקש אמנון שתמר תכין לו שתי לביבות (שמ"ב יג 6).

⁷ קטעים מדברי רמב"ן הבאים בסוגריים מזוים הם קטעי תוספת, שרמב"ן הוסיף לפירושו בשלב מאוחר.

⁸ "והגאון רבינו סעדיה פירשו גם כן הכ"ף כ"ף הדמיון, אבל פירש אותו ב'מיל' לפי הענין בלא חבר" (רד"ק, שורשים, "ברה"); "בעוד כברת ארץ לבא אפרתה – פירושו בו מיל, כי אומרים שכן מהלך מקבורת רחל לאפרת מיל" (שורשים, "כבר"). רס"ג לא כתב פירוש לחלק השני של ספר בראשית, אבל בתרגומו לבר' לה, טו כתב "ובקי להם מסאפה" מיל מן אלטריק לידכ'לון אלי אפרת" (תרגום רס"ג לתורה, שם), ותרגם הרב קאפח: "כברת הארץ – מהלך מיל בדרך עד שיכנסו לאפרת" (מהד' תורת חיים, שם). באופן דומה תרגם גם את בר' מח 7: "וקד בקי מיל מן אלמסאפה' אלי דכ'ול אפרת".

גם רש"י מזכיר מרחק דומה בפירושו לבר' מח 7: "כברת ארץ – מדת ארץ, והן אלפים אמה כמדת תחום [שבת], כדברי רבי משה הדרשן". אפשר שרמב"ן רומז גם לדברים אלה של רש"י. נעיר עוד כי בנוסח רש"י שלפנינו לבר' לה 16 כתוב "כמו

רמב"ן מאמץ אפוא את פירוש רש"י, שהמילה "כברת" אינה נגזרת משם אחר, אלא היא שם מוסכם שרירותי. ובכל זאת, רמב"ן אוהז בדעת רד"ק, שהאות כ' אינה חלק משורש המילה אלא כ' הדמיון, המורה על מדידה מקורבת ולא מדויקת. אחר כך רמב"ן מציע בכל זאת אטימולוגיה חדשה למילה "כברת": מידה זו נחשבת כ"בת" של מידה אחרת גדולה יותר.

דרכו של רמב"ן במקרה זה שונה מן הדרך שהוא הולך בה ברוב המקומות שבהם הוסיף על פירושו או שינה אותו: בדרך כלל רמב"ן אינו חושף את שלבי הפירוש, ואינו מודיע שהוא חוזר בו מדעתו הראשונה. הקורא את פירושו במהדורה האחרונה אינו יכול להבחין בשלבי הפירוש, ואינו יודע שרמב"ן חזר בו. אולם כאן חשף רמב"ן והצהיר במפורש על פירושו הקודם "והנה הוכחש הפירוש הזה!"⁹

ב. פירוש הפסוק "קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה" (יר' לא 14)

נעבור עתה להמשך דברי רמב"ן בפירושו לבר' לה 16:

> וכן ראיתי שאין הקבורה ברמה, ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימין (יהו' יח 25 ועוד) רחוק ממנה כארבע פרסאות, והרמה אשר בהר אפרים (שופ' ד 5; וראו שמ"א א 1 ושם 19) רחוק ממנה יותר משני ימים. על כך אני אומר, שהכתוב שאומר "קול ברמה נשמע" (יר' לא 14) מליצה כדרך

מהלך פרסה או יותר". רמב"ן לא ציטט מילים אלה, וכנראה לא היו בנוסח רש"י שלפניו; שאילו היו לפניו, היינו מצפים שיציין שאינן מתאימות למה שראה בעיניו. יש מקרים נוספים שבהם חשף רמב"ן את העובדה שנתון מסוים נודע לו בשלב מאוחר יותר: א. רחל אינה קבורה ברמה – עניין זה נדון להלן במאמר; ב. תיאור המטבע שמצא רמב"ן בעכו והגיע ממנו למסקנות בשאלת משקלו של השקל המקראי שדן בו בפירושו לשמ"ל 13; ג. שבעה מקרים שבהם מצא רמב"ן מקור חדש בדברי חז"ל, והוא מציג אותם באמצעות הביטויים "ושוב מצאתי" (5 פעמים), "אחר כך מצאתי", "ואחרי כך ראיתי".

אולם בכל המקרים האלה אין רמב"ן מציג את חזרתו באופן כה בולט כמו במקרה שלנו: בעניין קבורת רחל ברמה – הממצא החדש אינו צמוד לקטעי הפירוש המקוריים, ואלו שכתבו כולם (כפי שיוצג בדברינו להלן). גם עניין השקל לא נכתב בצמוד לדיון בספר שמות, אלא בסוף פירוש התורה. רמב"ן אינו מבטל את הדיון המקורי, אלא רק מציין שבעקבות הממצא החדש "נסתייעו דברי רבנו שלמה סיוע גדול" ומנמק דבריו. גם במקרים שבהם מציין רמב"ן כי מקור מדברי חז"ל נתגלה לו לאחר שכתב את פירושו, הוא אינו כותב שפירושו הראשון הוכחש או בטל, ובדרך כלל הוא מנסה להמשיך בקו הפירוש שהציע קודם וליישב אותו עם המקור החדש.

מדוע אפוא נהג כאן רמב"ן בדרך שונה? על כך אפשר להשיב רק בדרך של השערה. ייתכן שרמב"ן שמח על ההזדמנות להציג לקוראיו את עלייתו לארץ ואת התובנות החדשות שנתגלו לו בעקבותיה. משום כך הוא מכריז בגאון: "ועכשו שזכיתי ובאתי לירושלם, שבה לאל הטוב והמטיב" (ובדומה לכך הוא נוהג בקטע התוספת על השקל: "ברכני השם עד כה שזכיתי ובאתי לעכה"). ואפשר שהיה כאן גם מניע של פולמוס: פסוקנו הוא המקום היחיד בכל פירוש התורה שרמב"ן מזכיר בו את שמו של ר' דוד קמחי. ספר השורשים של רד"ק וגם פירושו של רד"ק לבראשית היו בידי רמב"ן, והוא השתמש בהם לא מעט; אולם בשאר כל המקרים הביא את הדברים בשם "המפרשים" (בר' לב 23–25), "המדקדקים" (בר' מא 43) או "בעלי הלשון" (בר' לט 20). ושיער הרב שעוועל (שעוועל, רמב"ן לנ"ך, מבוא, עמ' ו–ח) שרמב"ן נהג כך מפני הפולמוס בעניין כתבי הרמב"ם. והנה אירע הדבר שדווקא הפירוש שישר בעיניו של רמב"ן כל כך במהד"ק עד שהביאו בשם אומרו, "הוכחש" כאשר הגיע רמב"ן לארץ וראה את מקומו של קבר רחל. רמב"ן בחר לא לטשטש את הדבר, ולהראות לקוראיו כי הפירוש שהביא בשם רד"ק התברר בדיעבד כמוכחש.

משל, לאמר כי היתה רחל צועקת בקול גדול ומספר מר, עד שנשמע הקול למרחוק ברמה שהיא לבנה בנימין, "כי איננו" שם, והיא חרבה מהם; לא נאמר בכתוב "ברמה רחל מבכה על בניה", אבל אמר כי שם נשמע הקול. ונראה בעיני, כי קברה יעקב בדרך ולא הכניסה לעיר בית לחם הקרובה שם, לפי שצפה ברוח הקדש שבית לחם אפרתה יהיה ליהודה, ולא רצה לקברה, רק בגבול בנה בנימין, והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין; וכך אמרו בספרי: בחלקו של בנימין מתה; כדאיתה בפרשת "וזאת הברכה" (ספ"ד שנב). וראיתי ליונתן בן עוזיאל שהוא מרגיש בזה, ואמר: "קל ברום עלמא אשתמע", ותרגם כל הכתוב על כנסת ישראל. <

בקטע זה רמב"ן מתאר ממצא גאוגרפי נוסף שלו, הקשור לקבר רחל: רחל קבורה סמוך לבית לחם ולא בקרבת העיר רמה. לאור ממצא זה, מסביר רמב"ן את הפסוק בספר ירמיהו "קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה" (לא 14). אין כוונת הפסוק לומר כי רחל קבורה בעיר רמה ושם היא מבכה על בניה, אלא הדברים אמורים בדרך מטפורית: רחל, הקבורה ליד בית לחם, צועקת ובוכה כל כך עד שקולה נשמע למרחוק עד העיר רמה. הזיקה של רחל לבנימין מודגשת בדרך הזאת למרות הריחוק הגאוגרפי. רמב"ן מסביר לאור הזיקה הזאת גם את העובדה שיעקב נמנע מלהכניס את רחל לעיר בית לחם: שהרי העיר בית לחם שייכת לשבט יהודה, ואילו מקום קבורתה של רחל יש לו זיקה לשבט בנימין.¹⁰

מבחינה גאוגרפית הסברו של רמב"ן קשה מאוד: רמב"ן ניצב ליד מצבת קבורת רחל הסמוכה לבית לחם, הרחק דרומה מירושלים. האם עלה על דעתו כי נחלת בנימין נמשכת ומגיעה כה דרומית לירושלים? כיצד מתיישבים הדברים עם תיאורי נחלות השבטים בספר יהושע ובדברי חז"ל?¹¹ נראה כי המפתח לדברים הוא מאמר חז"ל בספרי "בחלקו של בנימין מתה". רמב"ן מנסה ליישב את המאמר הזה עם המציאות בשטח, והדבר אינו פשוט. לבסוף מצא רמב"ן מוצא דחוק מן הסבך: משתמע מדבריו כי בעוד העיר בית לחם שייכת באופן מובהק לשבט יהודה, הרי הדרך המגיעה אליה אינה שייכת באופן מובהק לשבט כלשהו. מכיוון שהדרך הזאת מוליכה לבית אל, קיימת זיקה בינה ובין נחלת בנימין, ואפשר אפוא לומר שרחל מתה בחלקו של בנימין.

ראוי לשים לב למקום שבו שייב רמב"ן את הדיון הזה: במהד"ק רמב"ן כתב בשלושה מקומות כי רחל נקברה ברמה, והם קטעים ג, ד, ה להלן. במהד"ב חזר בו רמב"ן מן ההנחה שרחל קבורה ברמה, ולפיכך תיקן את פירושו לשלושת הקטעים האלה. התיקונים האלה שונים זה מזה מבחינת עומק פגיעתם ברקמת הפירוש המקורי. בעוד בקטע ה הפגיעה כמעט אינה מורגשת, בקטע ד התיקון מחליש במידה ניכרת את טיעונו של רמב"ן, ואילו תיקונו של קטע ג קשה ביותר ומותיר קשיים לא מבוטלים בדיון. במהד"ב, רמב"ן בחר לקבוע את הדיון במקום קבורת רחל בקטע ב, כלומר במקום חדש ולא באחד משלושת המקומות שבהם נזכר במהד"ק. להלן נציע הסבר לבחירה זו.

¹⁰ בסיום דבריו אומר רמב"ן כי יונתן בן עוזיאל היה מודע לכך שרחל אינה קבורה בעיר "רמה", ומשום כך הוציא את הפסוק ממשמעו ופירש שהקול נשמע ברום העולם ולא בעיר "רמה". את הפסוק כולו מסב התרגום כמשל לכנסת ישראל. רמב"ן עצמו אינו מסכים להוציא את המילים "קול ברמה נשמע" ממשמעו.

את הסברה שמקום קבורת רחל הוא בעל זיקה לשבט בנימין מביא רמב"ן כתשובה לקושי מדוע קבר יעקב את רחל מחוץ לעיר ולא בכניסה לעיר; אולם נראה לי שלא הקושי הזה הוא שהביאו לסברה דחוקה זו, אלא הרצון לתרץ את דברי חז"ל בספרי. ראו תיאור נחלות יהודה ובנימין ביהו' טו 8–9; יח 16; ודברי הגמרא "מזבת אוכל בחלקו של יהודה אמה [...] רצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסה בחלקו של בנימין" (זבחים נג ע"ב ועוד).

ג. ההסבר לשם "בנימין" - בר' לה 18

וַיְהִי בְצֵאת נַפְשָׁהּ כִּי מָתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶן אוֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְּנִימִין:
 בן אוני – בן צערי. בנימן – נראה בעיני, לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען
 שהיא כנגב, כשאדם בא מארם נהרים, כמו שאמר "כנגב בארץ כנען" (במ'
 לג 40); "הלוך ונסוע הנגבה" (בר' יב 9); בנימן – בן ימין, לשון "צפון
 וימין אתה בראתם" (תה' פט 13), ולפיכך הוא מלא; לשון רבנו שלמה. ולא
 הבינותי זה, שתהא ארץ ישראל דרומית לארם נהרים, שהרי ארם מזרחית
 לארץ ישראל, כדכתיב "וילך ארצה בני קדם" (בר' כט 1), וכתיב "מן ארם
 ינחני בלק מלך מואב מהררי קדם" (במ' כג 7), ויעקב עָבַר הירדן שהוא
 למזרחה של ארץ ישראל, והיה חוזר דרך אדום שהוא בדרום ארץ ישראל;
 נמצא ארם מזרחית לדרומית לארץ ישראל וארץ ישראל לצפונה;
 אבל אם נולד בתחום בית לחם אפרת, שהוא בארץ יהודה, כדכתיב > "בית
 לחם יהודה" (שו' יז 7 ועוד), וכתיב¹² < "ואתה בית לחם אפרתה צעיר
 להיות באלפי יהודה" (מי' ה 1), הנה הוא בדרומה של ארץ ישראל.

מהדורה בתרא	מהדורה קמא
<p>והנה בין בית אל ובין בית לחם אפרת נולד.</p> <p>ואם המקום בהר אפרים, הרי היא בצפונה של ארץ ישראל, כדכתיב "יהודה יעמוד על גבולו מנגב ובני יוסף יעמדו על גבולם מצפון" (יהו' יח 5), ואם בחלקו של בנימן, גם כן אינה בדרום, כדכתיב "ויהי להם גבול לפאת צפונה" (שם 12).</p>	<p>ורבותינו אמרו שנקברה ברמה.</p> <p>ואם היא הרמה שבהר אפרים, הרי היא בצפונה של ארץ ישראל, כדכתיב "יהודה יעמוד על גבולו מנגב ובני יוסף יעמדו על גבולם מצפון" (יהו' יח 5), ואם היא הרמה אשר לבנימין, גם כן אינה בדרום, דכתי' "ויהי להם הגבול לפאת צפונה" (שם 12).</p> <p>וכן אמרו בספרי: בחלקו של בנימין מתה וכו'; כדאי בפרשת "וזאת הברכה".</p>

ומכל מקום אין טעם לקרותו 'בן דרום'.
 והנכון בעיני, כי אמו קראתו בן אוני [...] ואביו עשה מן אוני – הכח [...]
 ולכן קרא אותו בנימן "בן הכח", כי החזוק הוא בימין.

בקטע פירוש זה נדון פירוש השם "בנימין", ומוצעים שלושה פירושים: רש"י פירש כי "ימין" הוא דרום, והשם "בנימין" מציין כי רק הבן הזה נולד בארץ כנען, הדרומית, ואילו שאר בני יעקב נולדו בארם נהריים שהיא צפונית לה. רמב"ן מנסה להוכיח מן הפסוקים שקביעה זו אינה נכונה מבחינה גאוגרפית,¹³ ומציע פירוש שני: המילה "ימין" תתפרש במשמעות "דרום" כפי שפירשה רש"י, והשם "בנימין" מציין כי בנימין נולד בדרום ארץ ישראל. רמב"ן מנסה לברר את נכונות

¹² המילים המוסגרות נוספו במהד"ב. הפסוק הזה קושר ישירות בין בית לחם ובין שבט יהודה, ולכן הוסיפו רמב"ן. ועדיין יש צורך בפסוק ממיכה כדי לקשור בין בית לחם ובין אפרתה.

¹³ מסקנתו הגאוגרפית של רמב"ן ש"ארם מזרחית דרומית לארץ ישראל וארץ ישראל לצפונה" אינה נכונה במציאות, וגם דבריו שיעקב עבר דרך ארץ אדום תמוהים. אולם רמב"ן לא עמד על כך גם בשעה שביקר בארץ.

הנתון הזה, ולבסוף מציע הסבר שלישי, שהוא הנכון בעיניו: המילה "ימין" משמעה כוח, וממילא אין פה כל עניין גאוגרפי. השם שקבע יעקב לבנו הנולד אינו מתעלם מן השם שקבעה לו אמו, אלא בא לפרש אותו, שהרי המילה "און" היא דו-משמעית: רחל קראה לבנה "בן אוני" – במשמעות "בן צערי" – ואילו יעקב פירש את השם לטובה: "בן אוני" הוא בן הכוח.

מוקד דיוננו הוא בפירוש השני, שבו ניסה רמב"ן לברר אם מקום לידתו של בנימין הוא בדרום הארץ. לדבריו, פירוש זה ייתכן אם נניח שבנימין נולד בתחום העיר בית לחם, שהרי נחלת יהודה היא בדרום הארץ. אולם אם נקבל את דעת רבותינו שרחל נקברה ברמה, פירוש זה לא ייתכן: שהרי מקומה של הרמה הוא בהר אפרים או בבנימין, ושני המקומות האלה אינם בדרום הארץ.¹⁴

לא מצאתי מקור בדברי חז"ל האומר במפורש שרחל נקברה ברמה. נראה שרמב"ן מתכוון למדרש על בני ישראל שהגלם נבזרזרדן ועברו ליד קברה של רחל, והיא יצאה וביקשה עליהם רחמים, שנאמר "קול ברמה נשמע" וכו'. מדרש זה בא בבראשית רבה מב, י ובפסיקתא רבתי ג, והביאו רש"י בפירושו לבר' מח 3. מדרש זה מופיע בניסוחים שונים; אף באחד מהם לא נאמר במפורש שרחל קבורה ברמה, אך ניתן להסיק כך מהזכרת קברה של רחל בהקשר לפסוק "קול ברמה נשמע". ומניין לרמב"ן שמקומה של הרמה בהר אפרים או בבנימין? נראה שהסיק זאת מן הפסוקים: על אלקנה אבי שמואל נאמר כי הוא "מן הרמתים צופים בהר אפרים" (שמ"א א 1) ואחר כך נאמר כי שב עם משפחתו "אל ביתם הרמתה" (שם 19); ועל דבורה נאמר שהיא יושבת "בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים" (שופ' ד 5). מצד שני, ברשימת ערי בנימין בספר יהושע נזכרו "גבעון והרמה ובארות" (יהו' יח 25), ואת "הרמה" הזאת אשר בבנימין אפשר לזהות גם בפסוקים נוספים שניכרת בהם הזיקה לבנימין ולערי בנימין.¹⁵

לאחר שביקר רמב"ן בקבר רחל וראה שהוא מרוחק מאוד מ"הרמה", הוא בא לעדכן את פירושו בעניין השם "בנימין". ניכרת כאן ביותר מגמתו של רמב"ן שלא למחוק קטעים מפירושו ולא לכתוב אותם מחדש. הוא משתדל למזער את השינויים בפירושו ככל האפשר. בהתבוננות בטבלה לעיל, המשווה בין מהדורות פירושו כאן, אפשר לראות כי רמב"ן מחק מן הפירוש את שלוש ההזכרות של "הרמה" ואת ההתייחסות למקום מותה של רחל. את המשפט "ורבותינו אמרו שנקברה ברמה" הוא משמיט לחלוטין. כבר ראינו לעיל שחז"ל לא אמרו זאת במפורש. רמב"ן כבר פירש לעיל את הפסוק בירמיהו שקולה של רחל הקבורה בסמוך לבית לחם נשמע עד לרמה, ובדרך זו אפשר לפרש גם את דברי חז"ל על רחל היוצאת מקברה ומתפללת על הגולים מישראל. ואילו את המאמר בספרי "בחלקו של בנימין מתה" כבר יישב רמב"ן לעיל (בדוחק) עם המציאות שראה בשטח.

מעתה מנסה רמב"ן "לשקם" את פירושו לשם "בנימין", ולהשאיר את הדיון בשאלה אם נולד בנימין בדרומה של ארץ ישראל. משהסיר את דברי חז"ל העוסקים במקום קבורת רחל, הוא דן ישירות במקום לידתו של בנימין. מכיוון שיעקב נסע מבית אל לכיוון אפרתה, הרי מקום לידתו של בנימין נמצא בנקודה כלשהי במסלול הזה. אם כן, יש לבדוק את האפשרות שמקום זה הוא בהר אפרים, ואת האפשרות שמקום זה הוא בבנימין.

¹⁴ ההוכחה של רמב"ן לגבי בנימין תמוהה. הוא מפרש "ויהי להם הגבול לפאת צפונה" (יהו' יח 12) – שנחלת השבט הייתה בצפון. אולם ברור שכונת הכתוב לתאר את קו הגבול הצפוני של נחלת השבט, כפי שפירש רש"י שם.

¹⁵ כגון שופ' יט 13; מל"א טו 22; יש' י 29; הושע ה 8; עז' ב 26. אמנם, בפרקי הנחלות בספר יהושע נזכרו ערים בשם "הרמה" גם בנחלות אשר (יהו' יט 29) ונפתלי (יהו' יט 36).

באופן מפליא, שלד הדיון במהד"ק בעניין מקומה של הרמה מתאים לשמש גם שלד לדיון במקום לידת בנימין. ומה הבסיס להנחה שמקום הלידה של בנימין יכול להיות בהר אפרים או בארץ בנימין? ובכן, שני המקומות האלה נזכרים במקרא ביחס לבית אל: מקום מושבה של דבורה הנביאה הוא "בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים" (שופ' ד 5) והעיר "בית אל" נמנית בין ערי בנימין (יהו' יח 22). הפסוקים ביהושע (יח 5, 12), שהובאו במהד"ק להוכיח את מקומם של הר אפרים ושל נחלת בנימין, ממשיכים לשמש בתפקידם זה גם עתה, כשהדיון הוסב למקום לידת בנימין.

אולם שורה של קשיים נוספים מתעוררת בדברי רמב"ן כאן, והם קשים לפתרון: מדוע מתעלם רמב"ן ממה שראה בעיניו, שמקום הקבורה סמוך מאוד לבית לחם ואינו קרוב לבית אל? ועוד, כיצד מתפרש מעתה משפט הסיכום: "ומכל מקום אין טעם לקרותו 'בן דרום'"¹⁶ – והלא קיימת עדיין האפשרות שבנימין נולד בתחום בית לחם אפרת, שהוא בארץ יהודה בדרומה של ארץ ישראל. לכאורה אין מנוס מפירוש "חיוור", שלפיו, אם אמנם נולד בנימין בקרבת אפרת הרי אפשר לומר שנולד בדרום, ורק אם נניח שנולד בהר אפרים או שנולד בנחלת בנימין, אין טעם לקרותו "בן דרום".¹⁷ ומכל מקום, הדחקים הגדולים בדברי רמב"ן מדגישים מאוד את רצונו העז שלא למחוק את הדיון המקורי ולנסות "להציל" אותו כמעט בכל מחיר.

נחזור עתה ונתבונן בקטע התוספת שהוסיף רמב"ן לפירושו לפס' 16 ובו דן במקומה של הרמה (לעיל, קטע ב). השוואה של הקטע לדברי רמב"ן במהד"ק בפירושו לפס' 18 מורה על שדברי רמב"ן בקטע התוספת (בפס' 16) מתייחסים לדברי רמב"ן שם ו"מתכתבים" אתם:

מהדורה קמא – פס' 18	קטע תוספת – פס' 16
ורבותי אמרו שנקברה ברמה.	וכן ראיתי שאין הקבורה ברמה, ולא קרוב לה.
ואם היא הרמה שבהר אפרים – הרי היא בצפונה של ארץ ישראל, כדכתיב "יהודה יעמוד על גבולו מנגב ובני יוסף יעמדו על גבולם מצפון" (יהו' יח 5)	אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה כארבע פרסאות
ואם היא הרמה אשר לבנימין – גם כן אינה בדרום, דכתי' "ויהי להם גבול לפאת צפונה" (שם 12).	והרמה אשר בהר אפרים רחוק ממנה יותר משני ימים.
	על כן אני אומר, שהכתוב שאומר "קול ברמה נשמע" (יר' לא 14) מליצה כדרך משל. [...] והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין;
וכן אמרו בספרי: בחלקו של בנימין וכו'; כדאי' בפרשת "וזאת הברכה".	וכן אמרו בספרי: בחלקו של בנימין מתה; כדאיתא בפרשת "וזאת הברכה".

¹⁶ בניסוח המקורי של המשפט הזה הוא התייחס לדעת חז"ל שרחל נקברה ברמה, ועל כן המסקנה המובעת בו נכונה.

¹⁷ אין בסיס, לדעתי, לסברה שרמב"ן מבחין בין מקום קבורת רחל ובין מקום לידת בנימין.

אולם מה משמעות ההתייחסות הזאת לקטע בפס' 18, שכבר שוכתב ונעקר מן הפירוש?

נראה לי שאת קטע ב מפנה רמב"ן בתחכום רב לשני קהלי יעד שונים: מי שכבר הגיע לידינו נוסח מהד"ק, וראה את מה שכתב שם רמב"ן בדיון על מקום מיתת רחל ברמה (לעיל קטע ג, מהד"ק) – יבחין ויראה שרמב"ן חוזר בו בדבריו כאן מדעתו הראשונה. אולם מי שמחזיק לפניו את הנוסח המשוּפָּץ של קטע ג – והם רוב הלומדים במשך הדורות – לא יראה בשום מקום את דעתו הראשונה של רמב"ן שרחל מתה ברמה, שהרי רמב"ן מחק את כל המקומות שבהם הופיעה הקביעה הזאת בפירושו.¹⁸ קהל היעד הזה לא יוכל לעמוד על כך שרמב"ן חזר בו מפירושו ובהכרח יתפוס את קטע ב כקטע פירוש עצמאי, הדין בפירוש הפסוק "קול ברמה נשמע" (יר' לא 14).

ד. השגה על רש"י האומר שרחל מתה בחוץ לארץ – בר' מח 7

וְאֵנִי בְּבֵאֵי מַפְדָּן מֵתָה עָלֵי רַחֵל בְּאֶרֶץ כְּנַעַן בְּדֶרֶךְ פְּעוֹד כְּבָרְת אֶרֶץ לְבָא
אֶפְרָתָה וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא בֵּית לְחֵם:

כתוב בפירושי רבנו שלמה: ואקברה שם – ולא הולכתיה אפילו לבית לחם, להכניסה לארץ. ולא ידעתי מהו, וכי בחוצה לארץ נקברה, חס ושלום? שהרי בארץ מתה ושם נקברה, כמו שנאמר כאן בפירוש: מתה עלי רחל בארץ כנען, ושם כתוב עוד מפורש "ויבא יעקב לזוה אשר בארץ כנען היא בית אל" (בר' לה 6), וכתוב "ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת הארץ לבא אפרתה" (שם 16), ומתה בדרך בין בית אל ובין בית לחם אפרתה,

מהדורה קמא	מהדורה בתרא
ונקברה ברמה, והיא מארץ ישראל	בארץ ישראל

רמב"ן משיג פה על המשתמע מפירוש רש"י, שרחל מתה ונקברה מחוץ לארץ ישראל. רמב"ן מכביר ראיות לכך שמקום המיתה הוא בארץ, ובהן: "ונקברה ברמה, והיא מארץ ישראל". משנוכח רמב"ן שמקום קבורת רחל אינו ברמה, השמיט מפירושו את המילים "ונקברה ברמה והיא". המילים "בארץ ישראל" נותרו בטקסט כתיאור מקום המיתה, ולא מקום הקבורה, ואות השימוש שבראשן שונתה ממ"ם לבי"ת. השמטת הראיה הזאת אינה פוגעת במסקנתו של רמב"ן, שהרי בנה את דבריו על שורה ארוכה של ראיות.

היחס בין דברי רמב"ן פה ובין פירושו לויקרא יח 25 יידון להלן, קטע ו.

ה. הבסיס בכתוב לאגדת חז"ל שבני ישראל היוצאים לגלות עברו ליד קברה של רחל

נראה את המשך דברי רמב"ן בפירושו לבר' מח 7:

ואקברה שם – וידעתי שיש בלבך עלי, אבל דע לך שעל פי הדבר קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה כשיגלם נבוזר אדן, והיו עוברים דרך שם, יצתה על קברה ובקשה רחמים עליהם, שנאמר "קול ברמה נשמע... רחל מבכה

¹⁸ ראו גם את הדיונים על קטעים ד–ה להלן: בשניהם מחק רמב"ן את הקביעה שרחל מתה ברמה.

על בניה" (יר' לא 14); והקדוש ברוך הוא משיבה: "יש שכר לפעולתך... ושבנו בנים לגבולם" (שם 15–16); לשון רבנו שלמה. וצריך על כל פנים שיהיה רמז במקרא לטעם הזה שאמר באגדה זו. ושמה זהו מה שאמר הכתוב: מתה עלי רחל בדרך, ואקברה שם בדרך, כלומר בדרך אשר יעברו בה בניה מתה ושם קברתיה לטובתם,

מהד"ק	מהד"ב
כי היא לא מתה בדרך רק ברמה שהיא עיר בארץ בנימין ושם נקברה, אבל בדרך של עתיד מתה,	- - -

והכתוב לא יפרש בעתידות רק ירמוז בהם:

במהד"ק מצא רמב"ן בכתוב רמז לאגדת חז"ל: הכתוב מדגיש כי רחל מתה ונקברה "בדרך", בעוד לאמתו של דבר, רחל נקברה בעיר מערי בנימין ולא בדרך מחוץ לעיר. חריגה זו של הכתוב רומזת למאורעות עתידיים. הסברו זה של רמב"ן מצטרף לקו פרשני מרכזי שלו, ולפיו דברי התורה רומזים לפעמים למאורעות היסטוריים עתידיים.¹⁹

אולם כשהגיע רמב"ן לארץ וראה כי מקום קבורת רחל איננו ברמה, נשמת הבסיס העיקרי להסברו, שהרי רחל קבורה באמת בדרך, לא בעיר "רמה" ולא בעיר אחרת כלשהי. גם כאן ניסה רמב"ן "להציל" את פירושו בלי לשנות הרבה, והשמיט ממנו את המשפט העוסק במקום קבורת רחל. הפירוש נותר "חיוור" במקצת: אין עוד קושי בדברי הכתוב כאן, ורק החזרה הכפולה על המילה "בדרך" היא רמז לעתידות.

ו. יעקב שמר על איסור נשיאת שתי אחיות בהיותו בארץ ישראל – ויקרא יח 25

[...] כי עיקר כל המצות ליושבים בארץ ה'. ולפיכך אמרו בספרי (ספ"ד פ): "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות" (דב' יא 31–32) – ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה, וכך הוא בתוספתא דע"ז (דג). וזו היא מחשבת הרשעים (סנהדרין קה ע"א) שהיו אומרים ליחזקאל, רבינו יחזקאל עבד שמכרו רבו יש עלי כלום, שנאמר "והעולה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים כמשפחות האדמה (לפנינו: הארצות) לשרת עץ ואבן" (יח' כ 32). וזו היא מצות יעקב אבינו לביתו ולכל אשר עמו בשעת ביאתם לארץ: "הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם והטהרו" (בר' לה 2).

והשם לו לבדו נתכנו עלילות (ע"פ שמ"א ב 3), שמתה רחל בדרך

מהדורה קמא	מהדורה בתרא
ולא הכניס לארץ שתי אחיות.	בתחילת בואם בארץ, כי בזכותה לא מתה בחוצה לארץ, ובזכותו לא ישב בארץ עם שתי אחיות; והיא היתה הנשאת באיסור האחיה. ונראה שנתעברה מבנימין קודם בואם בשכם ולא נגע בה בארץ כלל.

¹⁹ לדעתי, המשפט "והכתוב לא יפרש בעתידות רק ירמוז בהם" הוא הסבר על פי דרכו של המדרש, ואיננו השגה עליו. תפיסתו של רמב"ן שהכתוב רומז למאורעות עתידיים באה לידי ביטוי בפירושו מסוג "מעשה אבות סימן לבנים", ובפירושו לפרשת התוכחה (וי' כו 16) ולפרשת המלך (דב' יז 14). על תפיסה פרשנית זו של רמב"ן ראו גם: פונקנשטיין, פרשנות טיפולוגית (בייחוד עמ' 48–55); בן-מאיר, דרכי רמב"ן, עמ' 136–141.

ואמר הנביא	ומפני העניין שהזכרנו אמר הנביא
------------	--------------------------------

"ושלמתי ראשונה משנה עונם וחטאתם על חללם את ארצי בנבלת שקוציהם ותועבותיהם מלאו את נחלתי" (יר' טז 18); והענין הזה הוא במקומות רבים בכתובים, ותרואנו מפורש בהם אחר שפקחתי בו עיניך.

בקטע זה מרחיב רמב"ן את הדיון על הערך המיוחד של שמירת המצוות בארץ ישראל. במסגרת הדיון הזה הוא מסביר שיעקב נשא לאישה שתי אחיות בחוץ לארץ, אבל בכואו לארץ מתה רחל וממילא לא עבר יעקב על איסור תורה זה. רמב"ן אינו מייחס זאת ליעקב עצמו, אלא אומר שכך גרמה השגחתו של הקב"ה, ש"לו לבדו נתכנו עלילות".

אולם אחר כך השגיח רמב"ן שהרעיון שהביע אינו מדויק כל כך במציאות: והלוא בפועל הייתה תקופת זמן כלשהי, בין כניסת יעקב לארץ ובין מותה של רחל, שבה היה יעקב נשוי לשתי אחיות! רמב"ן עדכן אפוא את פירושו, שמר על הרעיון הבסיסי הטמון בו, ויישב אותו עם המציאות בדרך למדנית: בתקופת הביניים הנזכרת פרש יעקב מרחל! בפלפולו הופך רמב"ן את הדבר לפתרון של פשרה בין "בחינות" שונות: מצד יעקב – הוא אינו רוצה לשהות בארץ עם שתי נשים; מצד רחל – היא ראויה לזכות בכניסה לארץ. הפתרון נמצא אפוא בכך שרחל נכנסה לארץ אך יעקב פרש ממנה באותו הזמן.

הקושי שרמב"ן התמודד עמו גבה "מחיר פרשני": בתחילה ייחס רמב"ן לה' את הכוונת המאורעות באופן שיעקב לא יישא שתי אחיות בארץ ישראל; שהרי לה' לבדו נתכנו עלילות, ובידו החיים והמוות. בעקבות הקושי פירש רמב"ן שיעקב "לא נגע בה בארץ כלל" ברחל, ואם כך, יעקב עשה זאת במודע ופרש מרחל מרגע שנכנסו לארץ. יעקב, כמובן, לא יכול היה לדעת כי רחל תמות זמן קצר אחר כך. במקום אחר (בר' מז 7) פירש רמב"ן כי יעקב לא רצה שרחל תיקבר עמו במערת המכפלה, "כדי שלא יקבור שם שתי אחיות, כי יבוש מאבותיו". אולם הטענה שפרש מאשתו בשל כך היא מרחיקת לכת הרבה יותר.

מתי כתב רמב"ן את קטע התוספת הזה? האם אף הוא קשור לכך שרמב"ן הגיע לארץ וביקר בקבר רחל?

נראה לי שאין הדבר כן, וראיה לכך עולה מפירושו לבר' מז 7, שהובא לעיל, סעיף ד. השוואת קטע זה (המופיע כבר במהד"ק, כפי שמעידים כתבי היד) אל מהד"ק בקטע שלפנינו מעוררת קושי גדול: שם תמה רמב"ן על רש"י תמיהה גדולה כיצד עלה על דעתו לומר שרחל מתה בחוץ לארץ ונקברה שם. והוא מתבטא בחריפות גדולה: "וכי בחוצה לארץ נקברה? חס ושלום!". כיצד קרה אפוא שבהגיעו לספר ויקרא פירש רמב"ן לפי תומו "שמתה רחל בדרך ולא הכניס לארץ שתי אחיות"?

קושיה זו חמורה מאוד, ונראה לי שאי אפשר לפותרה אלא אם נשער שקטע הפירוש בספר בראשית נכתב אחרי שנכתב הפירוש בויקרא. אין בסיס טקסטואלי להשערה זו, כלומר אין בידנו כתבי יד שחסרו בהם הפירוש לבראשית. ובכל זאת, יש סימן לכך בלשונו של רמב"ן. רמב"ן מביא את פירושו רש"י במקוטע כך: "כתוב בפירושי רבנו שלמה: 'ואקברה שם' [...]'. ולא ידעתי מהו... (השגת רמב"ן) 'ואקברה שם' – וידעתי שיש בלבך עלי [...]'. לשון רבנו שלמה.

רמב"ן מביא את תחילת דברי רש"י, קוטע אותו בקושיה, ואז חוזר על הדיבור המתחיל "ואקברה שם" וממשיך את דברי רש"י ממקום שקטע אותם. מאחר שדברי רש"י נקטעו לשניים, רמב"ן מצרף להם שני לשונות של ציטוט: אחד בראש הדיבור ("כתוב בפירושי רבנו שלמה") ואחד בסופו ("לשון רבנו שלמה").

נראה שבשלב הראשון הביא רמב"ן את דברי רש"י בשלמותם, ואחריהם הביא את הדיון על אגדת חז"ל שבני ישראל היוצאים לגלות עברו ליד קברה של רחל.

הוא עבר בשתיקה על דברי רש"י "ולא הכנסתיה לארץ", המשיך לפרש את התורה, וכתב בספר ויקרא "ולא הכניס לארץ שתי אחיות". אחר כך חזר רמב"ן לפירושו בבראשית, ושם גילה את הקושיה העולה מדברי רש"י, והוסיף את קטע הפירוש המצוי לפנינו. בשלב הבא הגיע רמב"ן לפירושו לויקרא, ואף שם תיקן את פירושו לאור ההבנה שרחל מתה בארץ.

נמצא אפוא כי כתבי היד של מהד"ק הנמצאים בידינו מייצגים מצב ביניים זמני של הטקסט, המכיל סתירה פנימית. הם משקפים מצב שבו כבר עודכן קטע הפירוש בבראשית שעולה ממנו כי רחל נקברה בחוף לארץ, אך טרם עודכן קטע הפירוש בספר ויקרא שממנו משתמע אותו הדבר עצמו. ככל הנראה, כך היה מצב הטקסט בעותק שהיה בידי הרמב"ן סמוך ליציאתו מספרד, ואז הועתקו ממנו כתבי היד של מהד"ק. זמן לא רב אחר כך עדכן רמב"ן גם את קטע הפירוש בספר ויקרא, אולם עדכון זה מצא את מקומו רק בכתבי היד של מהד"ב.

גלגולי הנוסח של פירושי רמב"ן בעניין קבר רחל

ראינו כי בכל ששת קטעי הדיונים של רמב"ן העוסקים בקבר רחל הכניס רמב"ן שינויים. מסקנה זו עולה מתוך בדיקה השוואתית של כתבי היד של הפירוש. אולם לא כל המקרים שווים, ובכל אחד מן המקרים התייער בכתבי היד שונה. כדי להבין את הממצא בכל אחד מן הקטעים, עלינו להקדים ולסקור את הדרך שבה משתקפים קטעי התוספת של רמב"ן בכתבי היד.

שלושה הם המקורות שמהם אנו למדים על קטעי התוספת בפירוש רמב"ן. המקור הראשון הוא עדותו המפורשת של רמב"ן, אולם עדות כזאת קיימת רק בקטע התוספת בבראשית לה 16 (לעיל, סעיפים א–ב), בקטע הנספח הבא בסוף פירוש התורה, ובו מספר רמב"ן על השקל שמצא בעכו, וכן בשבעה קטעים נוספים שבהם מצא רמב"ן בשלב מאוחר מקור חז"לי שלא הכיר תחילה.²⁰

המקור השני הוא רשימות התוספות שנשלחו מארץ ישראל לגולה, ובהן רשומים קטעים שהוסיף רמב"ן לפירושו בשלב מאוחר. הרשימות האלה נשלחו כדי לאפשר למי שמחזיק בידו מהדורה מוקדמת של הפירוש לעדכן את הטופס שבידו ולהוסיף לו את הקטעים שרמב"ן הוסיף לפירושו בשלבים מאוחרים יותר. מלבד קטעי התוספת עצמם, הרשימות כוללות גם הוראות שיבוץ מדויקות, המורות היכן בדיוק יש לשלב כל קטע פירוש חדש. רשימות כאלה מופיעות בחמישה כתבי יד הידועים לנו, ובדיקה מעלה כי מיוצגות בהם שתי רשימות שונות, החופפות באופן חלקי והכוללות 134 קטעי פירוש.²¹

המקור השלישי הוא הרחב ביותר, והוא השוואה כוללת של כתבי היד של הפירוש. ידועים כיום כשלושים כתבי יד שלמים של פירוש רמב"ן לתורה, ועוד כעשרים כתבי יד חלקיים המחזיקים חומש אחד או יותר. כאשר בודקים בכתבי היד את הימצאם של קטעי התוספת המתועדים ברשימות, מתברר כי כעשרה כתבי יד לערך מייצגים את "מהדורה קמא", וקטעי התוספת אינם מופיעים בהם; ואילו כעשרים כתבי יד מייצגים את "מהדורה בתרא" וכוללים את קטעי התוספת.²²

²⁰ ראו לעיל, הערה 9.

²¹ על שתי רשימות התוספות ראו מאמרי עופר, רשימות התוספות. טענתי שם כי אחת הרשימות הוכנה בידי רמב"ן עצמו, ואילו הרשימה האחרת הוכנה בידי אדם אחר, כי לא ייתכן שרמב"ן עצמו הכין אותה.

²² תיאור זה הוא בדרך הכללה, מפני שיש מצביי ביניים רבים, והתמונה מורכבת למדי. במסגרת המחקר שאני עורך במשותף עם י' יעקבס (ראו לעיל, הערה 1) הוכנה טבלה מפורטת המתארת במדויק את הימצאותם או אי-הימצאותם של קטעי התוספת בכל אחד מכתבי היד.

התמונה המתקבלת ברורה למדי, והיא מאפשרת לערוך השוואה ישירה של כתבי היד של מהד"ק ושל מהד"ב, ולאחר קטעי תוספת נוספים שלא תועדו ברשימת התוספות. בדרך זו איתרנו כ-150 קטעי תוספת נוספים.

התופעה של קטעים הבאים בחלק מכתבי היד של חיבור כלשהו ואינם באים בכתבי יד אחרים אינה מיוחדת, כמובן, דווקא לפירושו של רמב"ן לתורה. כל קטע כזה עשוי להיות קטע תוספת שהמחבר שילב בחיבור בשלב מאוחר. אולם ייתכנו גם אפשרויות נוספות: ייתכן שמדובר בקטע מקורי שהיה בחיבור מראשיתו, אך נשמט ממנו בגלגולי ההעתקה, בשוגג או במתכוון. ייתכן גם שאכן מדובר בקטע שנוסף בשלב מאוחר, אולם המוסיף איננו המחבר עצמו אלא אדם אחר מבין המעתיקים או הלומדים. ההכרעה בין האפשרויות השונות היא לפעמים קשה, ונסמכת על מגוון שיקולים הקשורים גם לטקסט עצמו. למשל: קטע שהושמט בשוגג יוצר בדרך כלל טקסט קטוע וקשה; בקטע שהמחבר הוסיף בשלב מאוחר אפשר לפעמים להצביע על חספוס וסימני "תפירה" שנוצרו אגב הצורך לשלב קטע חדש בטקסט נתון; בקטע שנוסף בידי אחר עשויים להימצא ביטויים או סגנונות שאינם אופייניים למחבר. גם למידת התפוצה של הקטע בכתבי היד יש חשיבות רבה. ככל שהקטע נפוץ יותר, גדל הסיכוי שמידו של המחבר יצא.²³

גם כשעוסקים בפירוש רמב"ן לתורה, יש לבחון כל קטע וקטע כדי לדעת אם לפנינו קטע שהמחבר הוסיף בשלב מאוחר. אולם הממצאים שתיארנו לעיל יוצרים מסגרת ברורה מאוד לדיון: על קטעי התוספת המתועדים קיימת עדות מפורשת של הרשימות, וכמעט בכל המקרים הטקסט עצמו מתאים למאפיינים של קטע תוספת, היינו שהטקסט בלא קטע התוספת הוא מובן ובעל עקיבות פנימית. התפוצה בכתבי היד מאשרת באופן ברור את עדותן של הרשימות. וכאמור, כתבי היד נחלקים באופן ברור למייצגי מהד"ק, שאינם כוללים את קטעי התוספת המתועדים, לעומת מייצגי מהד"ב, הכוללים את מרבית הקטעים המתועדים. יתר על כן: גם בעשרות הקטעים הנוספים, הבאים בתפוצה רחבה בכתבי היד של מהד"ב, ואינם באים בכתבי היד של מהד"ק – אפשר לקבוע במידה רבה של ודאות כי הקטעים נוספו לחיבור בידי רמב"ן בשלבים המאוחרים, יחד עם הקטעים האחרים שתועדו ברשימות התוספות. בחינה פרטנית של הקטעים האלה חושפת במקרים רבים מה חשב רמב"ן בתחילה, ומה הביא אותו להוסיף את קטע התוספת. לא מצאנו בכתבי היד מקרים רבים של תוספות שבאו מידי אחרים, ומבחינה זאת המצב שונה במידה רבה מאוד ממה שאירע לפירוש רש"י לתורה. עם זאת, אין לוותר על בדיקה מדוקדקת של כל קטע וקטע. במיוחד יש לשים לב לקטעים החסרים רק במספר מצומצם של כתבי יד, ולחשוך שמא נכללו בפירוש המקורי ונשמטו בגלגולי המסירה. כמו כן, יש לשים לב לקטעים הבאים רק במספר קטן של כתבי יד, ולחשוך שמא הם תוספת שיצאה מידו של אדם אחר.

קטעי התוספת הקשורים לקבר רחל, שבהם עוסק המאמר הזה, מזמנים מצבי טקסט מיוחדים, שחלקם אינם אופייניים לכלל קטעי התוספת בפירוש רמב"ן. נבוא עתה לסקירת המצב העולה מבדיקת כתבי היד באשר לכל אחד מששת קטעי הדיון הקשורים לקבר רחל.

כאמור, שני קטעי הדיון הראשונים (א, ב) באים בפירוש רמב"ן לבראשית לה 16. באופן מוזר, למרות עדותו הברורה והמפורשת של רמב"ן שהקטעים נוספו לפירושו לאחר ביקורו בקבר רחל, אין הם כוללים ברשימת התוספות הראשונה,²⁴

²³ על מהדורות מתוקנות של חיבורים שונים ועל הדרכים לזיהוין, ראו שפיגל, עמודים, פרק רביעי, עמ' 109–183.

²⁴ רשימת התוספות השנייה מתחילה בספר שמות, וממילא אינה יכולה לכלול את התוספת הזאת.

והם באים כמעט בכל כתבי היד של הפירוש. רק בשלושה כתבי יד אין הקטעים האלה כלולים בגוף כתב היד, ובשלושתם הם נרשמו בגיליון. המצב המוזר הזה טעון הסבר: מדוע לא נרשמו התוספות האלה ברשימות שנשלחו לגולה? והרי לא ייתכן שהן היו כלולות בטפסים של הפירוש, שהועתקו עוד בהיות רמב"ן בספרד! וכיצד ייתכן שכמעט כל קטע מקטעי התוספת שברשימת התוספות חסר בעשרה כתבי יד לפחות, ואילו הקטעים האלה חסרים רק בשלושה כתבי יד?

על הבעיה הזאת אפשר להשיב בדרך השערה: הקטע הזה, שבו רמב"ן מספר על עלייתו לארץ ועל ממצאיו בקבר רחל שהביאו לשינוי דעתו, הוא קטע מפורסם וחשוב. רבים מן הלומדים הכירו אותו וידעו על קיומו. מי שהחזיק בידיו טופס של הפירוש שלא כלל את הקטע הזה, רבים הסיכויים שישמע עליו, ישיג אותו ויוסיף אותו בשולי ספרו. רוב כתבי היד המייצגים את מהד"ק הם כתבי יד שהועתקו במאות הי"ד והט"ו, זמן רב לאחר שרמב"ן עלה לארץ והוסיף את קטעי התוספת. אלא שהמקור שממנו הועתקו היה כתב יד של מהד"ק, ולא כלל את קטעי התוספת. אבל הקטע המפורסם של קבר רחל הגיע במהירות רבה אל גיליונות כתבי היד של מהד"ק ואל הפנים של כתבי היד שהועתקו מהם. המחשה לכך עולה משלושת כתבי היד שבהם הקטע אינו משולב בגוף כתב היד, שבהם, כאמור, הוא מועתק בגיליון.²⁵ השאלה למה לא נכלל הקטע הזה ברשימת התוספות הראשונה קשה יותר לפתרון. אפשר שמי שהכין את הרשימה הזאת כבר הכיר כתבי יד כאלה, וסבר שקטע התוספת הזה נפוץ וידוע לכול, ואין צורך לכלול אותו ברשימתו. ושמא גם בטופס הפירוש שעל פיו הכין את הרשימה שולב קטע התוספת הזה בגוף כתב היד בעוד שאר התוספות היו בגיליון.²⁶

נעבור עתה לקטע ג (ההסבר לשם "בנימין" – בר' לה 18). כאמור לעיל, בקטע זה תיקן רמב"ן את דבריו וסילק מהם את הקביעה שרחל נקברה ב"רמה". הנוסח הראשוני מופיע ב-23 כתבי יד (בשלושה מתוכם תוקן בגיליון) ואילו הנוסח המתוקן מופיע ב-19 כתבי יד. כל כתבי היד המובהקים של מהד"ק כוללים את הנוסח הראשון; אך יש גם כתבי יד המייצגים בדרך כלל את מהד"ב, ובכל זאת מביאים כאן את הנוסח המקורי הלא מתוקן. אולי סיבת הדבר היא שרמב"ן תיקן את הקטע הזה בשלב מאוחר יחסית. אך נראה יותר שתפוצתו המצומצמת יחסית של הקטע בכתבי היד נובעת מכך שאין פה קטע תוספת, אלא החלפה של קטע קיים בקטע אחר (והקטע המעודכן אף קצר במקצת מן הקטע המקורי). בעוד קטעים של תוספת קלים לזיהוי ולהוספה, הרי במקרים של החלפת קטע המעתיק נבוך ואינו יודע איזה יבחר, הזה או זה. היסוס זה של המעתיקים יכול להסביר את העובדה שחלקם הותירו את הקטע המקורי ולא החליפו אותו.

קטעים ד, ה הם שני חלקים מפירושו של רמב"ן לבר' מח 7. בכל אחד מן הקטעים הושמטה במהד"ב הקביעה שרחל נקברה בעיר הרמה. שאר הדיון נותר כמות שנכתב תחילה במהד"ק, כלומר השמטת הקביעה הנזכרת לא ערערה את

²⁵ שלושת כתבי היד שבהם קטעים א+ב באים בגיליון הם: פולדא, ספריית המדינה, qu A 2 (ס' 2141); פריס, הספרייה הלאומית, Heb 223 (ס' 4261); פרמה 3255 (ס' 13942). שני הראשונים הם מייצגים מובהקים של מהד"ק. השלישי מבוסס על כתב יד של מהד"ק שעודכן בשיטתיות על פי רשימות התוספות. קיים כתב יד נוסף שהקטעים א+ב אינם מופיעים בו כלל (ברלין 584, ס' 1820). אולם כתב היד הזה אינו מחזיק את הפירוש בשלמותו אלא רק לקט של קטעים מתוכו, וגם קטעים אחרים העוסקים בגאוגרפיה ושייכים למהד"ק אינם נמצאים בו. משום כך, אי אפשר ללמוד ממנו דבר בענייננו.

²⁶ הצעה זו יכולה להיאמר רק בהנחה שהרשימה לא הוכנה על פי כתב היד המקורי של רמב"ן, אלא על יסוד כתב יד אחר שקטעי התוספת היו רשומים בו בגיליון.

הדיון כולו (על אף שבקטע ה החלישה במקצת את הטיעון, כמו שראינו לעיל). בשני המקרים, ההשמטה משתקפת רק במספר קטן יחסית של כתבי יד: קטע ד איננו נמצא באחד-עשר כתבי יד וקטע ה – בשמונה; כל כתבי היד שהקטעים חסרים בהם שייכים למהד"ב.²⁷

אין כל ספק שהמחיקה השיטתית של הקביעה שרחל נקברה ברמה היא תוצאה של מה שראה רמב"ן בארץ ישראל (כפי שכתב בקטע ב). אין סיבה טקסטואלית אחרת להשמטה הזאת (כלומר, לא תיתכן פה השמטה מחמת הדומות). השאלה הטעונה דיון היא אם רמב"ן עצמו הוא שתיקן את המקומות האלה, או שמא הניח את המקומות האלה כמו בכתיבתם הראשונה, ואחרים חשו בסתירה שנוצרה בפירושו ותיקנו. מלכתחילה, אין סיבה להניח שרמב"ן עצמו לא יתקן את פירושו, כפי שעשה גם בקטע ג. אם מדובר באדם אחר, סביר יותר שיעיר על הסתירה הקיימת בדברי רמב"ן ולא ישלח ידו וימחק. נציין גם שהמחיקה אינה באה לעולם בכתבי יד של מהד"ק. אולם איך נסביר את העובדה שההשמטה מתועדת בכתבי יד מועטים יחסית?

נראה שפעל פה "חוק מילוי הנוסח" שיש לנסחו כך: במקום שקטע מסוים קיים בחלק מכתבי היד וחסר בחלקם, יתרחש במשך הדורות תהליך של מילוי: מי שמשווה כתבי יד ומוצא קטע הנמצא בכתב יד אחד וחסר בחברו – עשוי להוסיף אותו בגיליון. אם הוא סופר היוצר כתב יד חדש, הוא יעדיף את הנוסח המלא על הנוסח החסר. במשך הדורות, בגלגולי ההעתקה, ייכנסו קטעי התוספת יותר ויותר אל כתבי היד ואל הדפוסים. "חוק מילוי הנוסח" גרם לכך שהדפוסים הקיימים של פירוש רמב"ן כוללים את רוב קטעי התוספת, ומהדורות שעוועל והכתר פעלו במסגרת החוק הזה והוסיפו קטעים נוספים שלא היו בדפוסים שלפניהם. אולם גם במקומות הבודדים שבהם השמיט רמב"ן מילים או משפטים מן הפירוש, פעל "חוק מילוי הנוסח". התוצאה הייתה שהקטעים שהושמטו חזרו אל הטקסט "בדלת האחורית!"²⁸ נראה שזה היה התהליך שפעל בשני המקומות הנדונים כאן. המחשה נאה לכך יכול לשמש כ"י מינכן 138, שהמילים שהושמטו בו מן הטקסט בקטע ד חזרו ונרשמו בו בגיליון, כלומר: הטקסט נכתב לפי נוסח מהד"ב, אך "עודכן" בגיליון לנוסח מהד"ק!

נעבור עתה לקטע ו, פירושו של רמב"ן לוי' יח 25, שבו הסביר כי יעקב שמר על איסור נשיאת שתי אחיות בהיותו בארץ ישראל. קטע התוספת פה מתועד ברשימת התוספות השנייה (קטע תוספת מס' 771 לפי המספור של ק' כהנא).²⁹

²⁷ בקטע ד, המילים "ונקברה ברמה והיא" נשמטו בכתבי היד ניו יורק 869 (ס' 24093), ניו יורק 206 (ס' 23647), הספרייה הבריטית הרלי 5504 (ס' 4864), וטיקן 40 (ס' 156), וטיקן 64 (ס' 181), פריס 221 (ס' 27827), סנקט פטרבורג 45 Evr I (ס' 51098), ניו יורק 872 (ס' 24096), קמברידג' 4.34 Gg (ס' 15894), אוקספורד בודלי d.52 (ס' 22687), מינכן 138 (ס' 1188). בכתב היד האחרון הושלמו בגיליון המילים החסרות, ובכך הוחזר למעשה נוסח מהד"ק. גם במהדורות שעוועל ו"הכתר" מופיע נוסח מהד"ב.

אשר לקטע ה, המשפט "כי היא לא מתה בדרך רק ברמה שהיא עיר בארץ בנימין ושם נקברה, אבל בדרך של עתיד מתה" נשמט בכתבי היד ניו יורק 869 (ס' 24093), ניו יורק 206 (ס' 23647), אוקספורד בודלי, 33 Opp. (ס' 16375), המבורג 51 (ס' 900), וטיקן 40 (ס' 156), וטיקן 64 (ס' 181), פריס 221 (ס' 27827), קמברידג' האוניברסיטה Add. 524,2 (ס' 15892). במהדורות שעוועל ו"הכתר" מופיע נוסח מהד"ק!

²⁸ דוגמאות נוספות לתופעה זו יובאו בפרסום המחקר הכולל על תוספות רמב"ן (שנוכר לעיל, הערה 1).

²⁹ ראו כהנא, הוספות רמב"ן, עמ' 36.

הקטע מופיע ב-24 כתבי יד, וחסר רק ב-12 כתבי יד: אחד-עשר מהם אופייניים במובהק למהד"ק ואחד מעורב. באחד מכתבי היד האלה הקטע נוסף בגיליון. זוהי דוגמה אופיינית של קטע תוספת הכלול ברשימת התוספות, ותפוצתו בכתבי היד מתאימה להתפלגות כתבי היד בין מהד"ק למהד"ב.

מתוך השוואה תוכנית של קטע ד לקטע ו, העלינו לעיל את ההשערה כי קטע ד כולו לא נכתב בשלב הראשוני של כתיבת החיבור, אלא רק בשלב מאוחר יותר. להשערה זו אין תיעוד בכתבי היד; כלומר: כל כתבי היד כוללים את קטע ד. השערותנו היא שקטע ד נוסף לפירוש בשלב קדום, ככל הנראה עוד קודם שרמב"ן עזב את ספרד.³⁰ לשלב הקדום הזה אין תיעוד ברשימות התוספות ובכתבי היד, וככל הנראה היה הדבר עוד לפני שרמב"ן השלים את מלאכתו ומסר את כתב היד של הפירוש להעתקה.

סיכום

בשלושה נושאים גאוגרפיים עדכן רמב"ן את פירושו לתורה בעניין קבר רחל: רחל מתה בארץ ולא בחוץ לארץ (קטע ו וקטע ד), רחל אינה קבורה ברמה (קטעים ב, ג, ד, ה), וקברה של רחל סמוך לבית לחם (קטע א). השינויים האלה ושינויים רבים נוספים מורים על רגישותו של רמב"ן ונכונותו המתמדת לבחון מחדש את פירושו, לשנותם ולעדכןם בהתאם לנתונים חדשים ומקורות חדשים. מן הראוי לציין כי את מאות קטעי התוספת שאותרו בפירושו כתב רמב"ן בגיל מופלג, בשלוש השנים האחרונות לחייו.

רמב"ן היה מודע לקושי הנגרם משינוי נוסח הפירוש לאחר שכבר הועתק ונפוץ ברבים. משום כך השתדל להימנע ככל האפשר משינויים ומחיקות בפירוש, אלא רק להוסיף לו קטעים חדשים. בדרך כלל, שיטתו זו הוכיחה את יעילותה במהלך הדורות, וקטעי התוספת נפוצו ברבים והתקבלו מאוחר יותר בדפוסים. אולם הממצאים החדשים שמצא רמב"ן בעניין קבר רחל אילצו אותו להיזקק גם לשינויים וכן להשמיט קטעים מן הפירוש. בדיקה מקיפה של כתבי היד ושל הדפוסים חושפת את הקשיים בהתפשטותם של השינויים שערך במקומות האלה. בדרך כלל הצניע רמב"ן את קטעי התוספת ולא הכריז עליהם. אולם לפרסום מיוחד זכה דווקא המקום החריג, שבו הכריז על השינוי בדעתו, "עכשו, שזכיתי ובאתי לירושלם, שבח לאל הטוב והמטיב" ו"ראיתי בעיני".

³⁰ ואכן, ההוכחות המובאות בקטע לכך שרחל מתה בארץ כנען מתבססות כולן על הפסוקים ולא על ממצאים מארץ ישראל.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אליצור, קבורת רחל
 בן-מאיר, דרכי רמב"ן
 כהנא, הוספות רמב"ן
 מהד' הכתר לבראשית
 מהד' שעוועל
 מהד' תורת חיים
 סבתו, הוספות רמב"ן
 עופר, רשימות
 התוספות
 פונקנשטיין, פרשנות
 טיפולוגית
 רד"ק, שורשים
 שעוועל, כתבי רמב"ן
 שעוועל, רמב"ן לנ"ך
 שפיגל, עמודים
 שרגאי, קבר רחל
 תקליטור 'הכתר'
 תרגום רס"ג לתורה
- יואל אליצור, "פשר אותות שאול ובעיית קבורת רחל", סיני צב, א-ב (תשמ"ג), עמ' לה-מה.
 רות בן-מאיר, "לדרכי פרשנותו של רמב"ן", פרקי נחמה: ספר זיכרון לנחמה ליבוביץ (עורכים: מ' ארנד ואחרים; ירושלים: הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, תשס"א), עמ' 125-141.
 ק' כהנא, "הוספות הרמב"ן לפירושו לתורה", המעין ט, א (תשכ"ט), עמ' 25-47 (נדפס שוב בספרו: חקר ועיון ג (תל-אביב: ק' כהנא, תשל"ב), עמ' קט-קלד.
 מ' כהן (מהדיר), ספר בראשית, מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד).
 ח"ד שעוועל (מהדיר), פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן) (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט).
 מ"ל קצנלנבוגן (עורך), תורת חיים: חמשה חומשי תורה (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ו).
 מ' סבתו, "הוספות רמב"ן לפירושו לתורה", מגדים מב (תשס"ה), עמ' 61-124.
 Y. Ofer, "The Two Lists of Addenda to Nahmanides' Torah Commentary: Who Wrote Them?," JSQ 15 (2008): 321-52.
 ע' פונקנשטיין, "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", ציון מה (תש"ם), עמ' 35-59.
 ר' דוד קמחי, ספר השרשים: והוא החלק השני מהמכלול (ונציה: ד' בומברג, שי"א).
 ח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג).
 ח"ד שעוועל, פירושי הרמב"ן על נביאים וכתובים (ירושלים: קריה נאמנה, תשכ"ד).
 י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה).
 נ' שרגאי, על אם הדרך: סיפורו של קבר רחל (ירושלים: שערים לחקר ירושלים, תשס"ה).
 תקליטור 'מקראות גדולות הכתר', גרסה שנייה (עורך: מ' כהן; רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2005).
 תרגום רס"ג לתורה, בתוך: החומש המפואר תורת אמת נוסח תימן (בני ברק: נוסח תימן - שגיב מחפוד, תשס"ח).